

LITERATUROZNAWSTWO

Wanda Barouka

DOI: 10.15290/bb.2019.11.01

Witebski Uniwersytet Państwowy

im. P.M. Maszerowa

<https://orcid.org/0000-0002-1838-7691>

**Аксіялагічна-функцыянальны патэнцыял
шляхецкай тэмы ў прозе Яна Баршчэўскага
і яго наступнікаў**

Аксіялагічны патэнцыял, эстэтычная функцыянальнасць, праспектыўнасць мастацкай спадчыны пісьменніка звычайна вымяраюцца зваротам да яе сучаснікаў і асабліва наступнікаў. Ян Баршчэўскі – адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры. У сваіх творах ён адкрываў свету Беларусь і сцвярджаў грамадскую паўнаважнасць шляхецкага саслоўя. Самы знакаміты твор пісьменніка – “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”. Галоўны герой гэтага твора – *досьць заможны шляхціц на загродзе*¹, што імкнецца жыць па хрысціянскіх законах, цікавіцца навакольнай рэчаіснасцю, народнымі ўяўленнямі пра свет, быццём і бытам людзей. На пачатку апаведу Баршчэўскі заўважаў пра свайго героя:

Пан Завальня любіў прыроду, найбольшай прыемнасцю для яго было садзіць дрэвы, і таму, хоць дом яго стаяў на гары, за паўварсты нельга яго ўбачыць, бо быў з усіх бакоў прыкрыты лесам. Толькі рыбакам, што плавалі па возеры, адкрывалася яго пабудова. Ён таксама меў прыроджаную душу паэта і хоць сам не пісаў ні прозай, ні вершам, але кожнае апавяданне пра разбойнікаў, герояў, пра чары і цуды надзвычай яго займала, і кожную ноч ён засынаў няйначай, як слухаючы чарадзейныя гісторыі. Таму ўжо было звычайным, што, пакуль ён не засне, хто-небудзь з чэлядзі мусіў апавядаць яму якую простанародную аповесць, і ён слухаў цяплява, хоць

¹ Я. Баршчэўскі, *Выбраныя творы*, перак. Міколы Хаўстовіча, Мінск 1998, с. 89. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках указваецца толькі старонка.

бы адна і тая ж гісторыя паўтаралася некалькі дзесяткаў разоў. Калі хто прыезджаў да яго, маючы якую патрэбу, які-небудзь падарожны ці квестар, ён найласкавей яго прымаў, частаваў, пакідаў начаваць і выконваў усе жадункі, узнагароджваў, абы толькі той расказаў яму якую казку. А асабліва ўвосень, калі ночы доўгія. Той госць быў для яго наймілейшы, які меў у запасе найбольш гісторый, розных здарэнняў і показак (89–90).

Стары Завальня – звычайны засцяпковы шляхціц, які ўсведамляе сваю прыналежнасць да зямлі; разумее, што дабрабыт грунтуецца на працы; лічыць сябе простым чалавекам. Пляменніку ён выгаворвае: *О, як бачу, вашэсць любіць спаць па-панску; уставай, у простых людзей гэта грэх, і цябе назавуць гультаём* (91) Ён дастаткова практычны, разумны, па-свойму рамантычны і разам з тым кансерватар у дачыненні да выхавання ўласных дзяцей, бо кіруецца перакананнем, што *розга вучыць розуму і веры* (92), а таксама кансерватыўны ў невысокай ацэнцы разумовых здольнасцей жанчын, у прыватнасці, пані Мальгрэты.

У “Шляхціцы Завальні” Я. Баршчэўскі паказаў розных па ўзросце, маёмасным стане і маральных перакананнях шляхціцаў. Аднадумца Завальні пан Марагоўскі, даведаўшыся пра гасцяванне ў доме пляменніка гаспадара Янкі, адразу пытае: *А ці любіць ён беларускія казкі?* (126). Для Завальні і Марагоўскага народныя казкі – гэта не проста займальныя гісторыі, а вартая пільнай увагі філасофія народнага жыцця. Баршчэўскі паказаў і маральных антыподаў Завальні. Да іх адносяцца, напрыклад, сквапны і здрадлівы пан Сівоха, слабавольны Гендрык з апавядання “Валасы, якія крычаць на галаве”, гатовы прадаць душу дзеля багацця і кахання Альберт з “Вогненных духаў”. Шляхта ў паказе пісьменніка – саслоўе, якое ў асноўнай сваёй масе не губляе сувязі з родным краем і яго культурай. У невялікай аповесці “Драўляны дзядок і кабета Інсекта” Ян Баршчэўскі ва ўмовах суровай царскай цензуры закрануў такі аспект шляхецкага жыцця, як барацьба за вольнасць роднага краю. Пан Зямельскі, у якога знайшоў прытулак апавядальнік, не па сваёй волі раней блукаў па свеце. Мяркуючы па разважаннях Зямельскага пра жыццё, ён прымаў удзел у вызваленчым руху. Знаходзіць у доме Зямельскага гасцінны прыём стары ротмістр – чалавек, што ўдзельнічаў у напалеонаўскіх паходах. З гонарам і сумам стары воін заўважае пра сябе і сына:

Што да мяне, дык я шмат вандраваў: калі б захачеў расказаць пра сваё жыццё, дык успамінаў бы ўсю гісторыю слаўных войнаў Напалеона. Не мроі мяне прымушалі туляцца па ўсім свеце са зброяй у руках, не прага

таннае славы, а надзея, што некалі буду цешыцца ўспамінамі мінулых маіх спраў і спакойна памру сярод сваіх землякоў. Але Бог наканаванне інакш. Мой сын туляецца недзе ў чужой зямлі, жыць засталася мне няшмат, ужо, пэўна, яго не пабачу... (312).

Я. Баршчэўскі артыкулюе тут агульнавядомы момант шляхецкага жыцця мяжы XVIII і XIX стагоддзя, а таксама першай паловы XIX стагоддзя – удзел у нацыянальна-вызваленчым руху. Пісьменнік паэтызаваў пэўную частку шляхты, бачыў у яе асабе гаспадарлівых людзей, абаронцаў роднага краю і яго культуры. Баршчэўскі ў ліку першых сцвердзіў думку пра шляхту як адметны сацыяльны і культурны пласт беларускай рэчаіснасці.

Тэма шляхецкага жыцця ў айчыннай літаратуры XX стагоддзя ўвогуле і прозе ў прыватнасці пад уплывам гістарычных абставінаў галоўным чынам трактавалася ў сацыяльна-крытычным плане. Высмейваў шляхецкую ганарыстасць Янка Купала ў знакамітай “Паўлінцы”, пра збядненне шляхты, але захаванне ёю пыхлівасці пісаў Максім Гарэцкі, іранізаваў са шляхецкіх звычаяў Якуб Колас. Праз ікі савецкага часу шляхту галоўным чынам рэпрэзентавалі як варожае сялянству і пралетарыяту сацыяльнае асяроддзе. Праўда, на пачатку 1960-х гадоў быў напісаны раман Аркадзя Чарнышэвіча “Засценак Малінаўка”, дзе аўтар прадставіў розныя маёмасныя пласты шляхты, але ў духу часу этычна дыферэнцыраваў шляхціцаў па маёмасным становішчы і этычным кодэксе: бедныя шляхціцы – людзі маральныя і прыстойныя, а багатыя – наадварот. Удалую спробу зразумець ролю шляхты ў гісторыі роднага краю зрабіў Уладзімір Караткевіч. Так, у раздзеле “Голас забароненай Беларусі” з “Зямлі над белымі крыламі” Караткевіч зазначыў, што ў “Шляхціцы Завальні” за кожным радком *стаіць беларус і яго зямля*, ён назваў гэты твор *Адyseяй беларускай, беларускай 1001 ноччу*, нагадаў словы Рамуальда Падбярэзкага пра тое, што Баршчэўскі даў у сваім самым вядомым творы *мастацкую панараму нацыянальнага жыцця*². А гэта панарама ўключала як першачарговы, паводле Я. Баршчэўскага, паказ сялянскага і шляхецкага свету.

Сам У. Караткевіч падаў запамінальныя вобразы шляхты ў многіх сваіх творах. Шляхта ў адлюстраванні Караткевіча – вялікі і неаднародны сацыяльны пласт на беларускай зямлі. Стаўленне Караткевіча да шляхты не было адназначным. Варта звярнуцца да такіх твораў пісьменніка, як “Цыганскі кароль” (1961), “Дзікае паляванне караля

² У. Караткевіч, *Збор твораў: у 8 т.*, Мінск 1990, т. 8, кн. 1, с. 526.

Стаха” (1964), “Каласы пад сярпом тваім” (1964) ці “Ладдзя Роспачы” (1968) ды іншых. Так, у “Сівой легендзе” шляхецкі свет падзелены на патрыётаў і тых, хто гатовы дзеля выгады служыць любой уладзе; у “Цыганскім каралі” ў гумарыстычным і сатырычным планах згадваліся шляхецкія свавольствы ў канцы XVIII стагоддзя, што прывялі да заняпаду дзяржавы. У аповесці “Дзікае паляванне караля Стаха” паказана расслаенне і перараджэнне шляхты, якая, з аднаго боку, вылучае са свайго асяроддзя перадавых людзей тыпу Свеціловіча ды Беларэчкага, а з другога боку – хцівых Дубатоўкаў, Берманаў і да іх падобных. Пры адлюстраванні шляхты пісьменнік акцэнтаваў авантурны ў спалучэнні з прагматычным пачатак шляхецкага характару, асабліва ў аповесці “Ладдзя Роспачы” і ў рамане “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні” (1965). Згодна з уяўленнямі Уладзіміра Караткевіча ў рамане “Каласы пад сярпом тваім”, значная частка шляхты XIX стагоддзя была заклапочана будучыняй роднай зямлі і маральна гатовая змагацца за яе свабоду. Такім чынам, пісьменнік паспрабаваў літаратурнымі сродкамі эстэтычна рэабілітаваць шляхецкае саслоўе ў беларускай прозе другой паловы XX стагоддзя, рэпрэзентаваць яго арганічную прысутнасць у беларускай гісторыі.

Пераклад твораў Я. Баршчэўскага з польскай мовы на беларускую ў канцы 1980-х гадоў зрабіў фігуру гэтага аўтара надзвычай папулярнай. Тагачасныя маладыя пісьменнікі актыўна звярнуліся да асэнсавання асобы і асноўных тэмаў творчасці Яна Баршчэўскага. Сярод такіх аўтараў была і Людміла Рублеўская, якая доказна сцвярджае мастацкімі сродкамі, што шляхта разам з сялянствам – гэта аснова беларускага этнасу ў XIX і на пачатку XX стагоддзя, што найперш шляхта стварыла фундамент беларускасці. Надзвычай характэрны верш Людмілы Рублеўскай “Ян Баршчэўскі”, дзе рамантызуецца асоба пісьменніка і фалькларыста: *Наперадзе – вецер. За ветрам – жытло, // Якое ніколі цябе не спазнае. // Адноўчы прыходзіць у сэрца цяпло – // І сувязь з утульнымі сценамі тае*³. У разуменні паэткі, Баршчэўскі – натура чуйная, што душой, сэрцам і розумам спасцігала народную культуру, свайго роду подзвігам было імкненне польскамоўнага аўтара перадаць адметнасць беларускай культуры: *... І мова чужая, пад ціскам вятроў // Кладзецца на запіс – як глеба на грудзі* (29). У паэзіі Л. Рублеўскай стала “прапісаліся” шляхціцы-паўстанцы, шляхці-

³ Л. Рублеўская, *Шытшына для Пані: вершы і эсэ*, Мінск 2006, с. 29. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках указваецца толькі старонка.

цы-ваяры, шляхціцы-рыцары. Яе верш “Стары інсургент” – паказальны ўзор рамантызацыі ўдзельнікаў нацыянальна-вызваленчага руху мінулых часоў. Верш па форме ўяўляе сабой маналог старога воіна, які прадчувае свой зыход з жыцця, але духоўна не скараецца перад няўмольнымі абставінамі:

Пад акном – віжы, віжы – за дзвярыма. // І карэта з дзверцай закратаванай // Пад’язджае, як Атыла – да Рыма, // Да сядзібы нашай абрабаванай. // А пакуль што вогнік скача ў камяне, // Футра белае з чырвоным адценнем, // А пакуль што любы край не загіне, // Засцяпковым створаны летуценнем (19).

Гераізацыя патрыятычна настроенай шляхты напоўнена так званая “інсургенцкая песня” “Непераможаная”:

У напрамку месяца, у напрамку пушчы // Нашы коні рушылі, паляцелі душы. // У напрамку вогнішчаў, паўдзідкунскіх жыццяў, // Зор, на небе вышытых залачнай ніццю. // Што мадзець ды бегаць нам ад службаў царскіх? // Мы – аскепкі вольнасці незабытай, наскай. // Што нам, белым русічам, у чужыне слава? // Пушча будзе – бацька нам, маці і дзяржава. // Хай гайдае вісельня галавой пустою. // Едзем мы да Месяца ды па першаю. // Не загіне гонар наш, край ніхто не зганіць, // Покуль волі вастрывы ёсць – а з імі памяць (44).

Краткевічаўскія і міцкевічаўскія матывы цесна перапляліся ў вершы Рублеўскай “Шляхта”, дзе героі-шляхціцы горка перажываюць адарванасць сваіх інтарэсаў ад кожнадзённых запатрабаванняў сялян: *Мы жывём, нібы прыхадні тут, – // Шляхта, кветкі-прыкрасы. // Пакаленні змяняюцца – тыя ж бязродцы растуць. // Што за людзі жывуць тут? Якія тут рэчкі і краскі? // Што за песні пяюцца? На мове якой нас клянучь? // Невядома...* (22). У полісемантычным вершы “Вечар у засценку” паэтка з дапамогай ролевай лірыкі іранізуе са становішча тых прадстаўнікоў шляхецтва, што адмовіліся ад ідэалаў маладосці дзеля спакойнай старасці:

На разуменне спадзявацца // У гэтым свеце – проста слабасць. // І мы выходзілі на пляцы, // Вучыліся дзвярамі ляпаць. // І вась – па склепах, па маёнтках // Параспаўзлося пакаленне. // А варта высунуцца вонкі – // Гразей запэцакаеш каленкі. // Напалеоны і Касцюшкі // Сядзяць у вальтэр’янскіх крэслах (20).

Тэма шляхецкага жыцця як рэха прозы Я. Баршчэўскага, У. Краткевіча і класікаў сусветнай літаратуры, развівалася Л. Рублеўскай

у апавяданнях, аповесцях і раманах. Цыкл Л. Рублеўскай “Шляхецкія апавяданні” блізкі па трактоўцы лёсу шляхты да тэматыкі і вобразаў яе вершаў. Ён уключае творы, дзе расказваецца пра драматычныя старонкі жыцця прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя ў XIX стагоддзі. Так, у цэнтры апавядання “Слова гонару” знаходзіцца рамантычная гісторыя кахання паўстанца Андруса і яго маладой суседкі Анэлі. Уцякаючы ад жандараў, Андрус апынуўся недалёка ад родных мясцін і захацеў пабачыць каханую ў дзень яе нараджэння. Сябар па дзіцячых гульнях і бліжэйшы сусед Валянцін пад’ехаў разам з жандарамі, каб павіншаваць Анэлю і атрымаць ад яе згоду на шлюб, бо ведаў, што Андрус апынецца ў доме каханай у святочны дзень. Дзеля выратавання Андруса дзяўчына дала слова гонару, што стане жонкай Валянціна. Каб вызваліць каханую ад слова гонару, Андрус выстраліў у жандараў. Андрус і Анэля – сапраўдныя нашчадкі высакароднай шляхты, для якіх годнасць, гонар, вернасць маюць вельмі важнае значэнне. Вінцэс Анталевіч (“Кветка вераніка”) – шляхціц-рамантык. Некалі ў дзяцінстве ён разам са старэйшымі братамі зладзіў таёмнае брацтва “Чырвонай рукі”, пасля браты прынялі ўдзел у паўстанні 1863 года: *Алесь загінуў яшчэ на пачатку паўстання, калі купку інсургентаў акружылі на ўскрайку пушчы жандары. Валянцін прысуджаны да смяротнага пакарання як кіраўнік атрада. Ён, Вінцэс, самы малодшы з братоў, пойдзе ў Сібір*⁴. Малады шляхціц не наракае на лёс і не шкадуе, што вымушаны пакутаваць, бо для яго гэта ёсць адзін са спосабаў служэння роднаму краю. Тэма барацьбы шляхты за волю развіваецца і ў апавяданні “Лікантроп”, дзе ў цэнтры вобраз своеасаблівага пярэваратня, старога пана Леанарда Варгуна, вымушанага весці падвойнае жыццё, каб змагацца з ворагамі. Пан Леанард характарызуецца праз учынкi і праз успрыманне жандарскага паручніка, прысланага змагацца з паўстанцамі. Паручнік звысоку ставіўся да мясцовых жыхароў, аднак сустрэча з панам Леанардам у бібліятэчным пакоі прымусіла яго адчуць уласную мізэрнасць, распаліла злосць да арыстакрата па крыві і арыстакрата духу:

У вальтар’янскім крэсле сядзіць вытанчаны, з кранутымі сівізною скронямі пан. На ім аксамітны халат, аблямаваны цёмна-фіялетавай тафцяной палоскай, на нагах – турэцкія расшытыя пантофлі з задранымі насамі. Далікатная ў пярсцёнках рука адкладае пульхны томік... Ад гэтага ветліва-раўнадушнага голасу і цвёрдага позірку шэрых насмешлівых

⁴ Л. Рублеўская, *Сэрца мармуровага анёла: аповесці, апавяданні*, Мінск 2003, с. 208.

вачэй чырвань кідаецца ў твар паручніку. Праклятыя напышлівыя шляхцюкі... Але пачакай, даражэнькі, паслухай імператарскі загад: “За садзейнічанне мяежнікам... Неданясенне на змоўшчыкаў...Падлягае арышту... Вобыск... Канфіскацыя маёмасці”...⁵.

Годнасць, з якой сябе паводзіць гаспадар дома, пераконвае паручніка: *Такі і на вісельню пойдзе з лёгкай пагардлівай усмешкай*⁶. Пан Леанард перамагае ворага маральна і фізічна знішчае яго. Былы паўстанец Алесь Вайтылаў у апавяданні “Гайвароны” з дзяцінства выхоўваўся ў атмасферы пераканання, што сапраўдны шляхціц – патрыёт, герой і пакутнік, але пасля паражэння паўстання ён прыходзіць да высновы, што нельга будучае звязваць толькі з надзеяй на справядлівую помсту, што трэба быць чыстым перад сваім сумленнем і людзьмі. Вобраз шляхціца, што цікавіцца культурай беларускай зямлі, па-майстэрску рэпрэзентаваны ў апавяданні “Хлебазоры”. Полем барацьбы з самаўладствам для Вінцэся Севярыніча сталі фальклор, этнаграфія і мовазнаўства. Сям’я Севярынічаў ніколі не ўнікала боек за волю. Падчас паўстання Каліноўскага бацька вырашыў, што адзін сын падтрымае гонар роду, а *другі* (Вінцэсь – В.Б.) *мусіць падтрымаць ягоны працяг – і застацца, бо калі загінуць абодва, герб разаб’юць на магіле таго, хто з іх трох памрэ апошнім*⁷. Прадстаўнікоў царскай улады абурала дзейнасць Вінцэся, яго сцвярджэнні, што *расійска-крывіцкі дыялект, на якім гавораць мясцовыя хлопцы, гэтая брудная, грубая, незразумелая хамская гаворка, ёсць асобная мова*⁸, таму Вінцэсь быў арыштаваны як бунтаўнік. Шляхта ў “Ценях забытага карнавалу” жыве памяцю пра мінулае, не можа дараваць сваім крыўдзіцелям жорсткасці і крывадушнасці. У аповесцях (“Сэрца мармуровага анёла”, “Пярсёнак апошняга імператара”), раманах (“Золата забытых магіл”, “Скокі смерці”, “Сутарэнні Ромула”, “Дагератып”, “Пантофля Мнемзіны”) шляхціцы мінулых часоў і іх нашчадкі звычайна прадстаюць увасабленнем маральнасці, патрыятызму, чалавечай годнасці. Гумарыстычным асэнсаваннем станоўчых (патрыятызм, смеласць, рашучасць, прадпрымальнасць) і адмоўных (ганарыстасць, самаўпэўненасць, дробная прыдзірлівасць) рыс шляхецкага характару напоўнены цыкл раманаў пісьменніцы пра Пранціша Вывіча.

⁵ Тамсама, с. 214.

⁶ Тамсама, с. 215.

⁷ Тамсама, с. 231.

⁸ Тамсама, с. 236.

Распрацоўка шляхецкай тэмы садзейнічае эстэтычнай ідэнтыфікацый беларускай літаратуры на канцэптуальным узроўні. Ян Баршчэўскі заклаў асновы мастацкага асваення шляхецкага свету, Уладзімір Караткевіч паспрабаваў адзначыць годныя ў грамадскім плане моманты шляхецкага саслоўя, а Людміла Рублеўская рамантызуе і паэтызуе шляхецкі свет з мэтай паглыбленага спасціжэння вытокаў і асноў нацыянальнага характару, з мэтай стварэння міфа пра беларусаў як шляхецкую ў сваёй аснове нацыю. Бясспрэчна, творчасць любога аўтара, па словах М. Бахціна, асуджана на дыялог з часам. Працягласць такога дыялога залежыць ад аксіялагічнага патэнцыялу твораў і ад ўяўленняў пра функцыі літаратуры, што пануюць у канкрэтны гістарычны час і пры гэтым свядома ці падсвядома транслююцца пісьменнікам. У часы Яна Баршчэўскага дамінантнымі функцыямі літаратуры прызнаваліся выхаваўчая і ацэначная, таму пісьменнікі імкнуўся найперш ствараць вобразы шляхціцаў, якія маглі б служыць узорам высакародных паводзін для суайчыннікаў. Уладзімір Караткевіч важнай функцыяй літаратуры лічыў пазнавальную, таму ў аповедах пра лёсы шляхціцаў звяртаў увагу на разнастайнасць і неадназначнасць шляхецкага асяроддзя. Людміла Рублеўская як пісьменніца, добра абазнаная ў постмадэрнісцкім светаадчуванні, важную ролю надае мадэлюючай функцыі літаратуры. У сувязі з гэтым яна прапануе сваю версію фундамента беларускай нацыі, у аснове якога знаходзіцца шляхта. Айчынная літаратура шмат увагі надае асвятленню гісторыі і лёсу беларускай зямлі, у сувязі з гэтым аксіялагічна-функцыянальны патэнцыял шляхецкай тэмы мае ўсе шанцы да далейшага развіцця.

L I T E R A T U R A

- Barščeŭski Â., *Vybranyâ tvory*, per. Mikoly Chaustoviča, Minsk 1998 [Я. Баршчэўскі, *Выбраныя творы*, перак. Міколы Хаўстовіча, Мінск 1998].
- Karatkevič U., *Zbor tvoraŭ*. U 8 t. Minsk 1990, t. 8, kn. 1. [У. Караткевіч, *Збор твораў*. У 8 т., Мінск 1990, т. 8, кн. 1].
- Rubleuskaâ L., *Šypšyna dlâ Pani: veršy, ese* [Л. Рублеўская, *Шытшына для Пані: вершы, эсэ*, Мінск 2006].
- Rubleuskaâ L., *Serca marmurovaga anĭla: apovesci, apavâdanni* [Л. Рублеўская, *Сэрца мармуровага анёла: аповесці, апавяданні*, Мінск 2003].

S U M M A R Y

THE AXIOLOGICAL AND FUNCTIONAL POTENTIAL OF THE GENTRY THEME
PROPOSED BY JAN BARSZCZEWSKI AND HIS FOLLOWERS

The development of the gentry theme contributes to the aesthetic identification of Belarusian prose. The axiological and functional potential of the gentry theme in Belarusian literature is dynamic. It is also determined by socio-cultural circumstances. J. Barszczewski laid the foundations for a romantic-realistic development of the gentry world, W. Karatkiewicz showed its ambiguity, and L. Rublewska made it poetic, created the myth of Belarusian people as a gentry nation.

Key words: prose, gentry, axiological potential, functions of literature, idea, artistic image.